

Barbara Nowak-Obelinda

Problem zakresu i metody ratowania kamiennych murów miejskich

Kurier Konserwatorski nr 6, 22-27

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Problem zakresu i metody ratowania kamiennych murów miejskich

Barbara Nowak-Obelinda

Niniejszy tekst jest streszczeniem referatu wygłoszonego przeze mnie na konferencji zorganizowanej w dniach 20-22 maja 2009 r. w Cedyni przez Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków przy współpracy Zachodniopomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Konferencja miała charakter panelu dyskusyjnego, poświęconego problematyce ochrony i konserwacji przestrzeni kulturowej małych miast, z rozwinięciem problematyki ochrony średnio-wiecznych murów miejskich. Referat wygłoszony został w bloku wystąpień konserwatorów z Dolnego Śląska, poprzedzonych wypowiedzią Pana Grzegorza Grajewskiego, Dyrektora Regionalnego Ośrodka Dokumentacji Zabytków we Wrocławiu, w której przedstawił przykłady murów miejskich poddanych przebudowie, odbudowie i scenograficznej aranżacji w duchu historyzmu i romantyzmu, powojennym konserwacjom oraz postawił pytanie, czy zabytki te są autentyczne oraz w jakich kierunkach ma przebiegać ich ochrona.

Moja wypowiedź wynika z podobnych przemyśleń na temat murów miejskich. Przemyślenia te poszerzone są o problematykę konserwatorską. Mury miejskie, poddawane w miarę rozwoju miast rozbudowom, przebudowom, następnie rozbiórkom, uzupełnieniom i aranżacjom, są dziś zabytkami nawarstwionymi. W bardzo wielu przypadkach tkanka ich jest wbudowana w inne struktury obiektów powstałych w okresie od nich późniejszym, będących także zabytkami, niekiedy dużej wartości artystycznej i historycznej, wpisanymi do rejestru zabytków. W ich dziejach, w tym w okresie powojennym, w trakcie prac remontowych prowadzonych przy pomocy dostępnych środków i materiałów, przekształceniom uległa ich budowa i tkanka. Rodzi się pytanie o zakres i metody współczesnej konserwacji tak ogólnie scharakteryzowanych zabytków. Przykłady trzech zróżnicowanych pod względem zachowanej formy, charakteru nawarstwień i przekształceń murów miejskich w Niemczech,

Dzierżoniowie i Świebodzicach posłużą do zastanowienia się nad sposobem postępowania – planowania konserwacji i jej realizowania. W omawianych przykładach podam podstawowe fakty z ich historii i związę charakterystykę obiektów, zakres i metody przeprowadzonych po wojnie prac konserwatorskich, poprzedzone krótkim opisem przygotowań badawczych i projektowych oraz ich znaczenie i obecny stan zachowania.

NIEMCZA – MURY MIASTA O WYBITNYM ZNACZENIU DLA HISTORII POLSKI ZACHOWANE NA CAŁYM OBWODZIE

HISTORIA I CHARAKTERYSTYKA

Mury zostały wzniesione na przełomie XIII i XIV w. na owalnym obrysie, wydłużonym w kierunku północ – południe, pierwotnie na niektórych odcinkach podwójne, z dwiema bramami i czterema furtami, bez wież, wzmocnione gardzielami bramnymi, opasujące wspólnie zamek i miasto. Uległy częściowemu zniszczeniu w czasie wojen husyckich w 1434 roku, odbudowano je w końcu XV wieku. Były remontowane około 1850 roku; w 1849 roku rozebrano Bramę Dolną, w 1862 – częściowo Bramę Górną. W latach 1930-36, w związku z zainteresowaniem Niemcżą jako miejscem starego osadnictwa germańskiego, przeprowadzono remont zachodniego odcinka muru, a po jego zewnętrznej stronie urządzono promenadę. W miejscu więzienia przyległego do Bramy Górnej wybudowano nawiązujące do renesansowej baszty łupinowej schronisko młodzieżowe, zasypując resztki fosy miejskiej. Rekompensując to działanie, podwyższono przedpiersie muru. Wybudowano Bramę Dolną w formie czworobocznej baszty z odcinkami murów i podestem widokowym, będącą swobodną impresją na temat „historycznej atmosfery”.

W części obwodu mury pokrywają się z umocnieniami grodu plemiennego Ślęzan z VIII-X wieku,

1. Niemcza. Mury miejskie, odcinek zachodni od wewnątrz.
Wszystkie fot. B. Nowak-Obelinda.

przekształconego w gród kasztelański. Zostały zbudowane z kamienia łamanego na zaprawie wapienno-piaskowej. Mają fundament murowany z kamienia z odsadzkami, w miejscach pokrywających się ze starszymi umocnieniami, w kolejnych warstwach murowany, murowano-drewniany i drewniany. Uznawane są za zachowane na całym obwodzie, przy bramach dwupierścieniowe, w nieznacznym stopniu są obudowane.

PRACE BADAWCZE I DOKUMENTACYJNE

W OKRESIE POWOJENNYM:

W 1950 roku, w latach 1960-63 i 1971-73 (W. Holubowicz, J. Kaźmierczyk, J. Rozpędowski) oraz w latach 90. (K. Jaworski) prowadzono badania wykopaliskowe dawnego grodu Ślęzan i kasztelanii, w tym także umocnień wzgórza grodowego poniżej obecnego poziomu gruntu. Dostarczyły one wiedzy z zakresu posadowienia i budowy obecnych murów na odcinku północnym i wschodnim. Prac badawczych tkanki murów powyżej poziomu gruntu nie prowadzono. Dla potrzeb remontu fragmentów murów na odcinku południowym i zachodnim opracowano dokumentację o charakterze inżynierskim. W trakcie wykonywania orzeczenia technicznego w 1992 roku (M. Kamiński, J. Mrozowicz) wykonano odkrywkę fundamentu na fragmencie pochylonego muru zachodniego.

PRACE KONSERWATORSKIE

W OKRESIE POWOJENNYM:

W 1966 roku wykonano remont południowego odcinka murów, polegający na wzmocnieniu i przemurowaniu korony i spoinowaniu zaprawą cementową. W latach 1973-75 przeprowadzono remont odcinka muru zachodniego, na fragmencie wykonano fundament żelbetowy i mur odbudowano, w partiach pozostałych wykonano przemurowania, uzupełnienia wątku, spoinowanie cementem, a koronę zabezpieczono

cementową czapą. W 1992 roku rozebrano pochylony odcinek zachodni o długości 25 m, wykonano jego rekonstrukcję z odzyskanego materiału z uzupełnieniem kamieniem polnym na zaprawie cementowo-wapiennej, czapę wykończono metodą T-B (techniczno-biologiczną M. Przyłęckiego, polegającą na zabezpieczeniu korony murów folią dociskaną kamieniem, obsadzeniu trawiastą darnią na warstwie gliny i ziemi uprawnej). W 1998 roku zrekonstruowano z użyciem pierwotnego materiału i zaprawy cementowo-wapiennej powalony w czasie powodzi na odcinku 40 m fragment muru zachodniego, na nowym drenowanym od strony wewnętrznej muru fundamencie żelbetowym z betonowymi i kamiennymi sięgaczami (proj. M. Przyłęcki). Koronę zabezpieczono metodą T-B.

ZNACZENIE ZABYTKU

I JEGO STAN ZACHOWANIA

Mury obronne otaczają ze wszystkich stron usytuowane na skalnym płaskowyżu ponad wąwozem rzeki Ślęzy centrum Niemczy. Pierwotnie były powiązane z umocnieniami grodu Ślęzan, następnie kasztelanii oraz średniowiecznego zamku. W większości zachowane w swoim przebiegu (wys. 1,3-2,9 m, grubość 54-96 cm) wyznaczają granice miasta o zachowanym układzie z okresu XIII-wiecznej lokacji. Są istotnym elementem przestrzeni kulturowej miasta i regionu oraz ich historycznej tożsamości.

Tkanka murów jest dzisiaj zupełnie przekształcona. Brak w niej widocznych cech pierwotnej konstrukcji. Na odcinkach remontowanych w okresie powojennym wątki nie są uporządkowane, materiał – zróżnicowany, uzupełnienia wykonywane z otczaków i łamanego granitu, a spoiny, często szeroko zatarte – cementowe. Mury wykazują lokalnie brak stabilności. Po stronie zewnętrznej muru występują skarpy, po wewnętrznej zaś ulice o znacznie podniesionym w stosunku do pierwotnego poziomie gruntu. Powoduje to nierównomierne obciążenia, a nacisk gruntu z drogi – wychylenia w kierunku skarpy. Nie usunięta przyczyna tego stanu wciąż destabilizuje konstrukcję zachodniego odcinka muru. Na odcinku wschodnim mur jest niski i wzmocniony przyporami po stronie zewnętrznej. Przemurowany prawdopodobnie ok. 1930 roku i wykończony szlichtą cementową, pełni rolę parkanu. Cementowa szlichta korony murów jest spękana, odspojona, a jej zwieńczenia i spoiny porośnięte są roślinnością. Na odcinku zabezpieczanym metodą T-B na koronie muru widać czarną folię, darni występuje lokalnie, natomiast cementowe spoiny poniżej zwieńczenia porasta roślinność. W miejscu spoin cementowych widać wysolenia na kamieniu.

Na odcinku południowo-zachodnim mury obudowane są budynkami gospodarczymi. Wbudowany w latach 70. w dawne międzymurze przy Bramie Górnej pawilon handlowy szpeci i zniekształca historyczny układ. Zachowała się promenada wzdłuż zachodniego odcinka muru; istnieje możliwość jej wydłużenia po rozebraniu obiektów gospodarczych.

DZIERŻONIÓW – DOBRZE ZACHOWANY PODWÓJNY PIERŚCIEŃ MURÓW MIEJSKICH NA PONAD POŁOWIE OBWODU

HISTORIA I CHARAKTERYSTYKA

Mury zostały wzniesione w drugiej połowie XIII wieku na rzucie okręgu z czterema bramami i licznymi otwartymi w stronę miasta basztami łupinowymi oraz furcą. W pierwszej połowie XV wieku zostały rozbudowane o zewnętrzny pierścień pozbawiony baszt. W 1633 roku wojska szwedzkie i saskie wzmocniły je ziemnymi szańcami oddzielonymi od nich fosą. W drugiej połowie XVIII wieku rozebrano wieże bram miejskich. Od początku XIX wieku systematycznie zasypywano rowy fortyfikacyjne, po połowie XIX rozebrano mury północno-zachodniego odcinka. Od dru-

2. Dzierżonów. Mury miejskie, dobrze zachowany odcinek z warstwami wyrównawczymi w murze wewnętrznym i otworami strzelniczymi w przedmurzu.

giej połowy XIX do początku XX wieku prowadzono systematyczną adaptację terenów międzymurza oraz przylegających do zewnętrznego pierścienia muru na promenadę, wykorzystując zachowane mury i baszty jako romantyczną scenerię traktu spacerowego i wypoczynkowego. Wykonano nowe furty obramione renesansowymi portalami pochodzącymi z rozebranych kamienic.

Mury zbudowane są z kamienia łamanego na zaprawie wapienno-piaskowej, uzupełnianego cegłą. Dobrze zachowane w podwójnym pierścieniu na ok. 60%

pierwotnego obwodu, w trzech odcinkach, południowo-zachodnim – z dziewięcioma basztami łupinowymi z krenelażem, gankami i otworami strzelniczymi, południowym – z sześcioma półkolistymi basztami i jedną trójboczną oraz dwoma wmurowanymi portalami renesansowymi i północno-wschodnim – z czterema cylindrycznymi basztami i jedną kwadratową oraz wmurowanym portalem renesansowym. Na ostatnim odcinku mur włączony w zabudowę z końca XIX wieku, stanowi tylną ścianę stylowego budynku mieszkalnego, nadbudowana baszta cylindryczna jest przybudówką domu mieszkalnego i pełni funkcję gospodarczą, a fragment międzymurza – funkcję podwórka z przybudowanymi do murów garażami. Przy zewnętrznym pierścieniu odcinka południowo-zachodniego znajduje się neogotycka ceglana wieża wodna z końca XIX wieku, dobrze wpisana w kontekst miejsca. W północno-wschodnim i południowo-zachodnim odcinku zachowały się ślady szańców.

PRACE BADAWCZE I DOKUMENTACYJNE W OKRESIE POWOJENNYM

W 1982 roku pracownia dokumentacji PPPKZ Wrocław opracowała inwentaryzację architektoniczno-konserwatorską, opinię o stanie technicznym i projekt remontu murów.

W ramach inwentaryzacji (P. Kalinowski) oznaczono przebieg murów na mapie z zabudową, opracowano rzuty poziome, przekroje pionowe i elewacje odcinków murów z oznaczonymi budowlami i przybudówkami, rzędnymi terenu, gniazdami po belkach stropowych, przyporami, blendami i portalami. Wykonano szczegółową inwentaryzację portali i dokumentację fotograficzną murów. W opinii o stanie technicznym (E. Wajda) wykonano inwentaryzację uszkodzeń. Opracowano także projekt zabezpieczenia (P. Kalinowski).

PRACE KONSERWATORSKIE W OKRESIE POWOJENNYM

W latach 1959-66 usunięto część opartych na murach przybudówek, roślinność z ich otoczenia oraz porastającą koronę, którą przemurowano i wzmocniono, uzupełniono wyrwy w murze, wymieniono spoiny, uporządkowano otoczenie i zachowany fragment fosy.

W latach 1984-90 oczyszczono lica z pozostałości tynków i murów dawnych przybudówek oraz roślinności, uzupełniono ubytki, przespoinowano i wzmocniono korony murów z użyciem zaprawy cementowo-wapiennej. Jednocześnie rozebrano więcej przybudówek gospodarczych i uporządkowano otoczenie murów. W 2001 roku wykonano remont jednej z baszt i fragmentów przymurza (przemurowanie fragmentów wcześniej przemurowanych).

ZNACZENIE ZABYTKU

I JEGO STAN ZACHOWANIA

Dzierżoniowskie mury obronne stanowią dziś monumentalny, rozbudowany zespół obronny z fragmentami szańców (mury o grubości 1,2-2 m, wysokości pierścienia wewnętrznego 3-7 m, szerokości międzymurza 6-7 m), wyraźnie zaznaczający się w przestrzeni kulturowej i wrosnięty w tkanę miasta o zachowanym średniowiecznym rozplanowaniu. W obrębie dolnych i środkowych partii muru pierścienia wewnętrznego i baszt zachowały się na długich odcinkach cechy pierwotnej konstrukcji – warstwy wyrównawcze, odsadzki służące pierwotnie do zamocowania drewnianych stropów i ganków, otwory strzelnicze itp. Wątki uporządkowane, zaprawy i spoiny wapienno-piaskowe pod względem konstrukcyjnym są stabilne. W obrębie fragmentów poddanych przebudowom w XIX i na początku XX wieku (romantycznej aranżacji) oraz powojennym naprawom, cechy te nie występują, konstrukcja jest jednorodna, wątki muru przekształcone i przypadkowe, zaprawy i spoiny – głównie cementowe. Znacznie niższy mur zewnętrzny był wielokrotnie przemurowywany i uzupełniany nowym materiałem, miejscami wręcz zachlapany szeroką cementową „spoiną”. WychYLENIA od pionu są widoczne w miejscach przemurowań i napraw i na długich odcinkach muru zewnętrznego, spowodowane ciężeniem gruntu międzymurza o poziomie znacznie powyżej pierwotnego. Cementowa zaprawa zabezpieczająca korony murów jest skruszała, odspojona, a zwieńczenia porośnięte roślinnością. W miejscu spoin cementowych widać wysolenia na kamieniu. Tereny promenad i zieleni zachowane po zewnętrznej stronie murów są wykorzystywane jako miejskie planty.

ŚWIEBODZICE – MURY ZACHOWANE PRAWIE NA CAŁYM OBWODZIE, W ZNACZNYM STOPNIU WBUDOWANE, CZĘŚCIOWO ODSŁONIĘTE, WYREMONTOWANE I EKSPONOWANE

HISTORIA I CHARAKTERYSTYKA

Mury zostały wzniesione po 1421 roku, w jednym pierścieniu na owalnym rzucie z trzema bramami i ośmioma basztami. Uległy częściowemu zniszczeniu w latach 1640-75 w wyniku zawalenia i pożaru w 1774 roku, po którym rozebrano dwie bramy miejskie. W pierwszej połowie XIX wieku rozebrano znaczne odcinki murów miejskich i ostatni budynek bramny, teren splantowano i urządzono place, drogi i ogrody.

Mury są zbudowane z kamienia łamanego na prawie wapienno-piaskowej. Zachowały się prawie na

3. Dzierżoniów. Wtórnie zagospodarowane międzymurze.

całym obwodzie. Na odcinku południowym, z dwiema zachowanymi basztami, zostały częściowo zrekonstruowane i eksponowane. Na odcinku zachodnim są zachowane w większości w ścianach konstrukcyjnych późniejszych budynków, odsłonięte i eksponowane. Na odcinku północnym zachowały się przyziemia dwóch baszt. Odcinek ten oraz odcinek wschodni w większości są obudowane bezwartościowymi budynkami gospodarczymi i mieszkalnymi, które należy zachować, ale też ścianami barokowego browaru wpisane do rejestru zabytków.

PRACE BADAWCZE I DOKUMENTACYJNE

W OKRESIE POWOJENNYM

W 1984 r. opracowano koncepcję rewaloryzacji murów (Zakład Studyjno-Projektowy Politechniki Wrocławskiej, opracowanie zbiorowe pod kierunkiem W. Dobrowolskiego). Zinventaryzowano zachowane odcinki murów (na mapie z zabudową), wykonano pełną inwentaryzację wybranych partii kubaturowych wraz z oznaczeniem szczegółów ich budowy, zaproponowano sposób rekonstrukcji. W projekcie koncepcyjnym założono usunięcie zabudowy gospodarczej przylegającej do murów, rekonstrukcję traktu komunikacyjnego biegnącego po wewnętrznej stronie muru, urządzenie zieleni po zewnętrznej stronie murów oraz wyznaczono tereny lokalizacji dla nowej zabudowy gospodarczej i jej formę.

PRACE KONSERWATORSKIE

W OKRESIE POWOJENNYM

W latach 1987-90 przeprowadzono prace w obrębie części południowego odcinka w oparciu o powyższą koncepcję. Rozebrano część budynków gospodarczych, usunięto roślinność, w tym drzewa porastające spoiny i koronę muru. Usunięto wtórne przemurowa-

4. Świebodzice. Mury miejskie, odcinek północny o dobrze zachowanych cechach pierwotnej konstrukcji, obudowany.

nia cegłą, ubytki uzupełniono kamieniem, wykonano nowe spoiny. Przemurowano krenelaż, nieregularną koronę zabezpieczono zaprawą wapienno-cementową w sposób niewidoczny w licu. Przemurowano ceglana bramę, wymieniając skorodowane cegły. Wykonano nową bramę na starym trakcie ulicznym. Na odcinku zachodnim fragmenty ukryte w elewacjach odsłonięto z tynku, usunięto wtórne ceglane przemurowania, wyspoinowano zaprawą wapienno-cementową.

ZNACZENIE ZABYTKU I JEGO STAN ZACHOWANIA

Mury miejskie Świebodzic są dobrze zachowanym zespołem reliktywów średniowiecznych fortyfikacji miejskich, otaczających miasto o zachowanym średniowiecznym rozplanowaniu. Zachowane prawie na całym obwodzie w znacznych kubaturach (wysokość 3-8 m, grubość murów 1,3-1,4 m). Po przeprowadzonych w okresie powojennym prac porządkowych i remontowych zostały na znacznym odcinku wyeksponowane (ok. 25% obwodu) i włączone w zrekonstruowany historyczny układ ulic. Od strony zewnętrznej otoczone są fragmentem plantów miejskich. Są wyraźnie czytelne i utrwalone w przestrzeni kulturowej miasta.

Stan zachowania poddanych konserwacji fragmentów murów jest dobry; lokalnie mury porosły nową roślinnością. Widoczne są cechy pierwotnej konstrukcji – warstwy wyrównawcze i odsadzki, których nie zatarto w trakcie prac remontowych, dyskusyjną jest natomiast forma zrekonstruowanego krenelaża. Wyraźnie widać różnice w nasiąkliwości zapraw oryginalnej i wtórnej. Stan fragmentów nie poddanych konserwacji w okresie powojennym jest zróżnicowany. Lokalnie są odchylone od pionu, o wypłukanych spoinach i rozluźnionej strukturze, uzupełniane in-

nym kamieniem i cegłą, nadbudowane. W bardzo wielu miejscach obudowane obiektami kubaturowymi od strony wewnętrznej i zewnętrznej. Baszta wschodnia odcinka południowego włączona jest w zabudowania parafii, baszta wschodnia odcinka północnego obudowana jako komórka gospodarcza, zachodnia natomiast jest wieżyczką widokową w złym stanie technicznym. Mury są w licznych fragmentach stabilne i o bardzo dobrze zachowanych cechach budowy, z warstwami wyrównawczymi, odsadzkami, gniazdamontażowymi dawnymi ganków obrońców.

Po analizie zakresów prac konserwatorskich i rewitalizacyjnych, przyjmowanych sposobów ich realizacji i ich skutków dla omawianego rodzaju zabytków, wydaje się, że **zakres działań ratowniczych** i rewitalizacyjnych winien obejmować:

- zabezpieczenie i konserwację pierwotnej struktury i tkanki zabytku i jego otoczenia;
- konserwację historycznych nawarstwień zabytku o wartościach historycznych, artystycznych lub emocjonalnych;
- rekonstrukcję w obrębie zabytku ograniczoną do przypadków dobrze uzasadnionych przekazami lub zachowanymi świadectwami w substancji zabytku;
- konserwację elementów historycznego zagospodarowania terenu wokół zabytku;
- w sytuacjach możliwych uczytelnienie lub rekonstrukcję powiązań zabytku z układem przestrzennym miejscowości;
- dobrą ekspozycję obiektu.

Metody działań ratowniczych winny być rozważnie dobierane. W obrębie substancji zabytku powinno się stosować proste i czytelne zabiegi konserwatorskie, zgodne z budową technologiczną obiektu. Zabezpieczenia techniczne należy ograniczać do minimum, dobierając metody nie niszczące i odwracalne.

Przygotowanie prac konserwatorskich winno polegać na dobrym rozpoznaniu obiektu w kontekście jego najbliższego otoczenia i opracowaniu założeń projektowych zmierzających do zabezpieczenia i utrwalenia jego wartości zabytkowych, w tym również materiałowych i cech budowy, poprzez opracowanie:

- kwerend kartograficznych i ikonograficznych,
- badań konserwatorsko-architektonicznych,
- badań archeologicznych,
- badań technologicznych,
- badań geologicznych i geotechnicznych,
- inwentaryzacji konserwatorskiej,
- rozwarstwienia chronologicznego zabytku,
- inwentaryzacji zniszczeń,

- analizy stanu konstrukcji,
- metod zabezpieczenia technicznego i konserwatorskiego dostosowanych do stwierdzonej wartości historycznej i stanu zabytku.

W wypadku większego zakresu działań rewitalizacyjnych studia winny obejmować szerszy kontekst historyczny, analizę historycznych powiązań obiektu z układem urbanistycznym, zabudowy kolidującej,

własności przylegających do murów terenów i kierunków koniecznych przekształceń własnościowych oraz potrzeb mieszkańców.

Prace natomiast winny być prowadzone przez firmy posiadające doświadczenie w realizacji analogicznych zakresów, kierowane, nadzorowane i konsultowane przez specjalistów poszczególnych branż, obowiązkowo historyków architektury obronnej i konserwatorów-technologów.